

Ağamalıyeva Aysel Tarverdi qızı

SİNTAKSİS VƏ TƏHLİL. NOAM XOMSKI

Əgər biz söz üçün leksik vahid olmasını qəbul etsək məlumatın 2 əsas növü mümkün olur:

1)Sözün mənası haqqında məlumat

2)Sözün yerinə yetirdiyi sintaktik rol haqqında məlumat

Bir cümləni başa düşməyin ilk addımı mübtədə nədir?(əsas işi nə görür), obyekt nədir?(nəyin üzərində iş görülür) və əsas hərəkət nədir? suallarını tapmaqdır.

Ən azından bu, sözün isim, fel, sifət,zərf və s. olduğunu tapmaq deməkdir.Ayr-ayrı sözlər haqqındakı belə məlumatlardan biz oxuduğumuz və ya eşitdiyimiz cümlənin mənasının representasiyasını qururuq.

Biz cümləni eşidərkən və başa düşərkən söz sırası haqqında məlumat çox vaxt mühimdir. Əlbəttə ki, bu cümlənin sintaksisi haqqında məlumatdır. Aşağıdakı 1-ci və 2-ci cümlələrin eyni söz sırası quruluşu var, ancaq müxtəlif mənələrə malikdirlər. 1-ci və 3-cü cümlələrin fərqli söz sırası 2. The vampire chased the ghost- Vampir kabusu təqib etdi.

3.The vampire was chased by the ghost quruluşu olsa da eyni mənəyə malikdir.

1.The ghost chased the vampire –Kabus vampiri təqib etdi.

-Vampir kabus tərəfindən təqib edildi.

Cümlənin sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsi prosesi təhlil adlanır.Buna görə biz cümləni təhlil edərkən hər bir sözün isim, fel və ya sifət kimi sintaktik kateqoriyalarını təyin etməliyik. Bu nümunələrin göstərdiyi kimi, təhlil cümlənin arzu olunan mənasının əldə edilməsində əsas addımdır.

Təhlil haqqında və insanın cümlə təhlili mexanizmi və ya qısaca İCTM (HSPM) haqqında çoxlu suallar meydana çıxır.

Təhlil necə idarə edilir? Niyə bəzi cümlələri təhlil etmək digərlərindən daha çətindir?Təhlildən sonra sintaktik representasiya ilə nə baş verir? Niyə cümlələr strukturuna və ya da fraza göstəricilərinə görə təyin olunur? Xüsusilə biz ikimənəliliklərin öhdəsindən necə gəlirik? Sintaktik proses təhlillərin qurulmasında semantik məlumatdan istifadə edirmi? Və ya sintaktik məlumatın istifadəsi məhdudlaşdırılıbmı? Bu sonuncu sual leksik vahiddə müstəqillik probleminin xatırladıcısıdır və dil proseslərinin modular olub- olmaması problemlərinin həqiqətən digər bir göstəricisidir. Cümlələri təhlil etmək üçün yalnız sintaktik məlumatdan istifadə edən qapalı sintaktik modul varmı? Və ya informasiyanın digər növləri təhlil prosesini apara bilərmi? Son 2 sual birlikdə təhlil psixologiyasında fundamental problemlərə ünvanlanır. Biz iki mənəli sintaksisin öhdəsindən necə gəlirik? Yadda saxlanılmalıdır ki, başa düşmənin məqsədi eşitdiyimiz və oxuduğumuzdan mənə çıxartmaqdır. Sintaktik proses bunu etmənin yalnız bir mərhələsidir, lakin heç nəyə baxmayaraq vacib biridir.Bunun həmişə əsas olması özlüyündə vacib bir problemdir. Buna baxmayaraq niyə biz sintaksisi öyrənməliyiklə bağlı digər bir səbəb var .Fodor(1975) mübahisə edirdi ki, bizim üst qat dilimizə yaxın bənzərliyini saxlayan “ fikir dili” mövcuddur . Xüsusilə fikrin dilini idarə edən sintaksis xarici dilə çox oxşar və ya eyni ola bilər.Buna görə də sintaksisi öyrənmək əsas koqnitiv proseslər üçün pəncərə ola bilər.

Nəhayət qeyd olunmalıdır ki, sintaksis ilk baxışdan çoxlu qarşılıqlı və simvolların kifayət qədər miqdarı ilə özünü göstərən nisbətən texniki sahədir. Buna baxmayaraq fənnin mənasını başa düşmək vacibdir və bunun nə olduğunu dəqiq təyin etmək məqsədilə bu izah olunmalıdır. İlk əvvəl bizim sintaksis haqqında danışmağımız üçün dilə ehtiyacımız var, linqvistika belə bir dili təmin edir. Linqvistikanın bizim təhlili anlamağımıza gətirdiyi yeniliklər və təhlil sisteminin müxtəlif növlərinin məhdudluqları çox böyükdür. Xüsusilə Amerikan dilçisi N.Xomskinin işləri bu sahədə üstünlük təşkil edir. Biz bu işə bir az ətraflı baxmalıyıq.

Xomskinin fəaliyyətinin iki tərəfini qeyd etmək rahatdır, baxmayaraq ki, əlbəttə, bunlar yaxından əlaqəlidir.Xomski mübahisə edir ki, dil daxili olan xüsusi əlamətdir, növə məxsus və bioloji cəhətdən əvvəlcədən proqramlaşdırılmışdır və hansı ki, digər koqnitiv strukturların müstəqilliyinin cəmidir.

Xomski üçün dilçiliyin məqsədi dili istifadə etməyə və başa düşməyə imkan verən qrammatikanı təsvir etməkdir.Xomski (

1968) qeyd edirdi ki, bizim ideallaşdırılmış dil sənəti ilə həqiqi dil fəaliyyətini fərqləndirmək vacibdir. Bizim dil sənətimiz dildə qəbul olunan intuitivlər tərəfindən yaradılmış cümlələrdir ki, onlar sözlərin qrammatik olmayan zənciridir. Buna görə biz bilir ki, “ The vampire the ghost loved ran away” - Kabusun sevdiyi vampir qaçdı - Cümləsi qrammatikdir, hətta biz bunu heç vaxt təcrübədə yaratmasaq da, eyni zamanda biz həmçinin bilir ki, “ The vampire the ghost the cat loved ran away.” -vampir kabus pişik sevirdi qaçdı- cümləsi qeyri –qrammatikdir.Sənətimiz bizim dilimiz haqqındakı abstrakt biliyimizi nəzərdə tutur.Bu əgər bizim kifayət qədər vaxtımız və yaddaş bacarığımız olsaydı dillə bağlı edə biləcəyimiz mühakimələr haqqındadır.Təcrübədə ,əlbəttə, bizim həqiqi linqvistik fəaliyyətimiz - bizim həqiqətən yaratdığımız cümlələr- bu faktlar tərəfindən məhdudlaşdırılır. Bundan əlavə bizim həqiqətdə yaratdığımız cümlələr çox vaxt daha sadə qrammatik konstruksiyaya malikdir. Bizim nitqimiz yalnız başlanğıclar, təəddüdlər, nitq səhvləri və düzəlişlərlə zəngindir. Bizim cümlələri yaratmağımızın və başa düşməyimizin həqiqi yolları da həmçinin fəaliyyətə daxildir.Baxmayaraq ki, bu faktorlar psixolinqvistlərin ilk maraqları olub, onlar linqvistik bacarığa aid fikirləri çox bulandırır. Ümumiləşdirmə kimi deyə bilərik ki, psixolinqvistlər daha çox bizim dil fəaliyyətimizlə, linqvistlər isə bizim dil sənətimizlə maraqlanırlar.Buna baxmayaraq sənətimizlə bağlı problemlərin çoxu psixoloqlar üçün uyğundur. Xüsusilə linqvistika sintaksis haqqında düşünmək üçün çərcivə təmin edir və onun nəzəriyyələri dil əldə etmə ilə bağlı məhdudluqları yerləşdirir. Linqvistikanın əsas məqsədi bu zaman dilin sintaktik qaydalarının müvafiq təsvirini və təhlilinin yaradılmasını özündə birləşdirən qrammatika nəzəriyyəsinin inkişaf etdirməkdir.Grammatika birləşərək dilin bütün cümlələrini yarada bilən, sonlu sayda qaydalardan istifadə edən formal qurğudur.Aydındır ki, biz sözləri təsadüfən buraxan qurğu yarada bilər və bu qəbul edilməz olacaq. Məsələn: “ dog vampire cat chase“ ingilis dilində cümlə deyil . Buna görə də bizim qrammatika həmçinin cümlə olmayan cümlələr yaratmamalıdır.

Xomskiyə görə dil nəzəriyyəsi bir neçə şey etməlidir.Bu dilin bütün cümlələrini yaradacaq bütün qaydalar toplusunu təsvir etməlidir, ancaq qeyri-cümlələri yox. Bu cümlələrin qeyd olunmuş sintaktik strukturlarının hesabını verməlidir. Biz görə bilərik ki, bu ağac diaqramları və ya fraza markerləri adlandırılanlar tərəfindən edilir.Bizim yaratdığımız cümlə strukturları cümlələrin və cümlə hissələrinin necə əlaqələnməsi haqqında intuitivlərimizi nəzərdə tutmalıdır. Nəhayət, nəzəriyyə həmçinin izah etməlidir ki, uşaqlar bu qaydaları necə mənimsəyə bilərlər. Qeyd olunmalıdır ki, Xomskinin

lingvistik nəzəriyyəsi illər ərzində çox inkişaf etmişdir. Birinci versiya “sintaktik strukturlar” (1957) adlanan kitabda geniş yayılıb. 1965-ci ildə bu versiya “ standart nəzəriyyə” kimi tanınmağa başladı. Bunun ardınca növbə ilə “genişləndirilmiş standart nəzəriyyə”, “təkrar genişləndirilmiş standart nəzəriyyə” və hal-hazırda “ idarə və birləşmə “ nəzəriyyəsi (Xomski, 1981) gəldi. Məğz buna baxmayaraq eyni qalmışdı. Əsas fikir odur ki, dil qaydalara əsaslanıb və bizim sintaksis haqqındakı biliyimiz sintaktik qaydaların sonlu miqdarında əksini tapıb. Bir anlıq əks göstərməlidir ki, dil qaydaları əhatə edir, hətta biz həmişə onlardan xəbərdar olmasaq belə.

Biz daha necə bilə bilərik ki, “Vlad bought himself a new toothbrush” -Vlad özünə diş fırçası aldı -ingilis dilində qəbul olunan cümlədir, ancaq “ Vlad bought himself toothbrush new a”- qəbul olunan cümlə deyil?

Onda bəs bu qaydalar necə təsvir edilməlidir? Xomski təklif edir ki, fraza strukturu qaydaları bizim qrammatikamızın əsas komponentidir. Əsas fikir odur ki, cümlələr kiçik vahidlərdən iyerarxik şəkildə düzəlir. Faza strukturu qrammatikası yenidən yazılan qaydalar kimi tanınanları əhatə edir. Bunlar sadəcə elə qaydalardır ki, qaydanın sol tərəfində olan simvolu sağ tərəfə tərcümə edir. Simvolun iki əsas növü var:

1) Hüdudlu elementlər - ən yüksəkdə cümlə simvolu S və ən aşağıda lüğət və sözlərdən ibarətdir.

2) Hüdudsuz elementlər –qalan hər şey

Qrammatika haqqında yüksək biliyə sahib hər kəsə vahidlər tanış olmalıdır. Ən aşağı dərəcədə ayrı-ayrı sözlər var ki, onlar da isim (obyekt və ideyaları adlandıran, konkret və mücərrəd), sifətlər (təsvir edən sözlər), fellər (vəziyyət və ya hərəkət bildirən sözlər), zərflər (felin keyfiyyətini bildirir), təyinedicilər (aid olduqları ismi məhdudlaşdırır), sözlülər (in, to, at və s. kimi sözlər), bağlayıcılar (and, because, so) və s. kimi siniflərə ayrılırlar. Bu İngilis dilinin qrammatikasının bir fraqmentinə uyğun gələn 5.1 cədvəlindən aydın olmalıdır. Sözlər tək fikir ifadə edən frazaları yaratmaq üçün birləşir.

Məsələn: “Vlad”, “the vampire”, “the old vampire”, and “the grouchy old vampire” ismi birləşmələrə nümunədir - onlar hamısı cümlədə ismin yerini tuta bilər. Məsələn, onlar hamısı cümlə fraqmentinin qəbul edilən başlanğıcı ola bilər “ – bought a new toothbrush.” “yeni diş fırçası aldı.” Frazalar da öz növbəsində hökm düzəltmək üçün birləşirlər. Hökm mübtədadan (işi icra edən) və xəbərdən (mübtədə ilə əlaqəli olan fel) ibarətdir. Cümlə ən azından bir hökmdən ibarət olur, ancaq çox da ola bilər.

Faza strukturu qrammatikasının əsas ideyası cümlənin ismi birləşmələr, feli birləşmələr, isimlər və fellər kimi aşağı səviyyəli tərkib hissələrinə ayırmaqdır. Buna görə də bu yanaşma tərkib hissələrinə görə təhlil adlanır. Formal olaraq tərkib hissələr elə vahidlərdir ki, tək bir sözlə əvəz oluna bilər – eyni məna olması vacib deyil. Buna görə “The nasty vampire laughed at the poor ghost” -mənfur vampir yazıq kabusa güldü “- cümləsində “ the nasty vampire “ “Vlad” sözü ilə əvəz oluna bildiyi üçün tərkib hissədir, halbuki, “the nasty “tərkib hissə deyil; “ laughed at the poor ghost “ tərkib hissədir (məsələn laughed sözü ilə əvəz oluna bilər), ancaq “ at the “ deyil. Gəlin bu yenidən yazılan qaydaları necə cümlə düzəldə bilərik göstərmək üçün tətbiqinə başlayaq. Məqsəd xüsusi cümlənin aşağı səviyyə elementlərindən necə düzəldiyini göstərməkdir.

S ilə başlayaraq A qaydası bizə NP+ VP verir.

B qaydası bizə DET + N + VP verir

D qaydası bizə DET+ N +V + NP verir

C qaydası bizə DET+ N + V +N verir

Sonra sözlərin əvəz olunması bizə nümunə cümləni verir.” The vampire loves Boris.

Bu aydın şəkildə həddən artıq məhdudlaşdırılmış qrammatikadır. Ən aydın fakt odur ki, onların tərkibində birdən artıq cümlə ilə daha mürəkkəb cümlələr qura bilmirik. Biz bunu, buna baxmayaraq, bağlayıcılar vasitəsilə edə bilərik. Bir az daha mürəkkəb nümunə nisbi əvəzliliklə (which, who, that) təyin budaq cümləsi qurmaqdır. 5-ci cümlə kimi The vampire who loves Boris is laughing.

Xomski göstərdi ki, əgər xüsusi qaydaların tətbiq oluna biləcəyi və oluna bilməyəcəyi halda daha çox qayda və daha çox detallı məhdudiyətlər olan kifayət qədər mürəkkəb fraza strukturu qrammatikasına sahib olsaq, biz əsas kriteriyamızı təmin edəcəyik, dilin bütün cümlələrini yaradan və qeyri-cümlələrin isə heç birini yaratmayan qrammatikanın təsvirini əldə edəcəyik. (Aydındır ki, fransız və alman dili kimi digər dillərin fərqli fraza strukturu qaydaları olacaq.) Həqiqi dildə sonsuz sayda cümlələr var və necə olur ki, sonlu sayda qayda və sözlərdən sonsuz sayda cümlələr əldə edirik. Biz bunu təkrarlamaq və yeniləməyə əsaslanan xüsusi qaydalara görə edə bilərik. Potensial olaraq həmişə təkrarlamaq bizə eyni qaydanı təkrar edərək davam etməyə imkan verir. Məsələn biz təkrardan belə cümlələrin birləşdirilməsində istifadə edə bilərik:

The vampire loves the ghost and the ghost loves the werewolf and the werewolf loves the ghoul and....

Vampir kabusu sevir və kabus qulyabanunu sevir və qulyabanu xortdanı sevir və

Yeniləmə daha vacibdir. Yeniləmə qaydanın özü özünü çağırmasıdır. Bunun ən vacib istifadəsi odur ki, biz bir cümlənin arasına başqa bir cümlə yerləşdirə bilərik. Biz mərkəzə yerləşdirilmiş cümlələr yaratmaq üçün yeniləmədən istifadə edə bilərik. The vampire loved the ghoul – vampir xortdanı sevirdi.

The vampire the werewolf hated loved the ghoul-Qulyabanunun nifrət etdiyi vampir xortdanı sevirdi.

The vampire the werewolf the ghost scared hated loved the ghoul-kabusun qorxduğu qulyabanunun nifrət etdiyi vampir xortdanı sevirdi.

Mərkəzə yerləşdirmək prosesi potensial olaraq daimi davam edə bilər və cümlə hələ də mükəmməl şəkildə yaxşı qurulmuş olacaq; yəni hələ də qrammatik olacaq. Əlbəttə, tezliklə biz bu cümlələri başa düşməkdə çətinlik çəkəcəyik, çünki tezliklə kimin kimdən qorxmasının və kimin nəyi sevməsinin izini itirəcəyik. Biz ola bilər ki, hətta bu tip sadə cümlələri heç vaxt yarada bilmərik, ancaq bizim qrammatika onları yaratmağa qadir olmalıdır. Bir parça kağız və kifayət qədər vaxt verilsə siz bu tip cümlələri təhlil edə bilərsiniz. Bu yuxarıda qeyd olunan səriştə və fəaliyyət arasındakı fərqi əks etdirir. Bizim bu cümlələri başa düşmək bacarığımız var, hətta biz heç vaxt həqiqi fəaliyyətdə onları yaratmasaq da. Buna baxmayaraq, yadda saxlayaq ki, biz qrammatika haqqında onun sadəcə cümlə yarada bilməsindən daha çox şey arzulayırıq. Biz cümlənin qeyd olunmuş sintaktik strukturunu təsvir etmək üsuluna ehtiyac duyuruq. Bu xüsusilə sintaktik cəhətdən iki mənalı cümlələr üçün vacibdir. Bunlar birdən çox izahı olan cümlələrdir. Növbəti cümlə ya belə tərcümə oluna

bilər “ Amerikaya uçarkən cadugərləri gördüm”, ya da “ Yuxarı baxarkən mən yerdə dayanmaqda idim və orada Amerikaya uçan cadugərlər var idi .” Basqa sözlə, Amerikaya uçan cadugərləri gördüm. Frazə strukturu qrammatikasını göstərdiyi kimi bizə imkan verir ki, cümlələrin sintaktik strukturunu ağac diaqram vasitəsilə təsvir edək. Ağacın üzərindəki tərkib hissələri göstərən nöqtələr düyünlər adlanır. Ağacın təpəsində (cümlə və ya S düyünü) və ya aşağıda (sözlərə uyğun gəlir) olan düyünlər hüdudlu düyünlər adlanır. Digərləri NP və VP kimi tərkib hissələrinə uyğun gələn düyünlər isə hüdudsuz düyünlər adlanır. I saw the witches flying to America .

Belə ağac diaqramları sintaksisin təhlilində çox vacibdir və onların nə demək olduğu aydın olması vacibdir. Cümlənin və ya frazanın qeyd olunmuş strukturu bəzən onun fraza strukturu və ya fraza markeri adlanır. Bu təkrar olunmalıdır ki , vacib fikir cümlənin qeyd olunmuş sintaktik strukturunu tutmaqdır. Bizim məqsədimiz onları həqiqətdə necə yaratdığımızı və başa düşdüyümüzü izah etmək deyil. Bundan əlavə bu mərhələdə istiqamət vacib deyil. Cədvəl 5.1 dəki oxların istiqamətləri bizim cümlə yaradılması haqqında danışmağımızın məhdudlaşması demək deyil. Bizim müzakirəmiz hazırda yaratma və anlamaya bərabər tətbiq olunur. Frazə strukturu qaydaları bizi yaratdığımız və başa düşdüyümüz cümlələrin qeyd olunmuş sintaktik strukturunu ilə təmin edir.

Həqiqətən, fraza strukturu qrammatikasının müxtəlif tipləri var . Kontekstdən asılı olmayan qrammatikalar yalnız xüsusi kontekstlər üçün əlamətdar olmayan qaydalardan ibarətdir, halbuki, kontekstə həssas qrammatikalar ən azından bir neçə qaydadən ibarətdir ki, yalnız müəyyən şərtlərdə tətbiq edilir. Azad- kontekst qaydasında sol simvol içində işləndiyi kontekstdən asılı olmadan sağda yenidən yazıla bilər. Bu ümumi vacib problemdir, ancaq bu bizim sadə kiçik qrammatikamızda özünü göstərir. Felin tək və ya cəm formasının yazılması kontekstdə özündən əvvəl gələn ismi birləşmədən asılıdır.

Boris loves Vlad

The werewolves love Vlad

Ədəbiyyat siyahısı

1. Trevor A. Harley. The Psychology of Language /From Data to Theory. 2014

2. İnternet materialları

Açar sözləri: fraza strukturu; Dil sərəştəsi; Dil fəaliyyəti ; Təkrar və Yeniləmə

Key words: Phrase structure; Language competence ; Language performance; Iteration and Recursion

Ключевые слова: Структура фразы; Языковая компетенция; Языковая производительность; Повторение и Рекурсия

Резюме

Анализ предложения является основным шагом в получении желаемого значения предложения. Цель понимания – понять смысл того, что мы читаем и слышим. По словам Хомского, очень важно различать языковые компетенции и языковые показатели. Языковая компетенция – это наше абстрактное знание языка. Языковая производительность – это наши предложения, которые мы составляем в реальности. Мы составляем неограниченное количество предложений, используя ограниченные правила, существующие на языке. Мы делаем это путем повторения и рекурсии

Summary

Analysis is a main step in getting the desirable meaning of the sentence. The aim of the understanding is to get the meaning of what we read and what we hear. According to Chomsky, it is very important to distinguish language competence and language performance. Language competence is our abstract knowledge about language. Language performance is our sentences that we make up in reality. We make up unlimited sentences using limited rules existing in a language. We do it by iteration and recursion.

Rəyçi: dos.S.Abbasova